

ՆԱՆԵ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ

ՀՈՂԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՈՒ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԵՒ ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Հայաստանում հողի սահմանագծման, սահմանազատման աշխատանքների վերաբերյալ հայերեն առաջին գրավոր հիշատակությունները պահպանվել են դեռևս Ե. դարից (համեմատության համար արժե նշել, որ Ռուսաստանում այդ հարցի հետ առնչվող առաջին վկայությունները ԺԱ. դարից են. հանդիպում են «Русское право»-ում՝ Կիևյան Ռուսիայի իրավական նորմերի հավաքածու¹):

Քերթողահայր Մովսես Խորենացին իր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ ներկայացնում է Արտաշես Ա. Բարերար թագավորի հողային բարեփոխումները. «Յետ ամենայն առաքինութեանց եւ գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից եւ ագարակաց որոշել, քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, եւ բնակեցուցանելով ի լերինս եւ ի հովիտս եւ ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, եւ պնակաձեւ փոսել զմէջնս, ծածկելով յերկրի. եւ չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ»²: Նրա օրինակին հետեւելով, ինչպես Պատմահայրն է ասում՝ «Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել եւ ի Պարսից աշխարհին եւ յիւր անունն անուանել, զի մի՛ եւս յիշեսցի անունն Արտաշիսի:

Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային եւ ո՛չ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս»³:

Արտաշես Ա.-ի բարենորոգումների մասին նշանակալից աղբյուրներ են նրա արամեերեն արձանագրությունները, որոնք հայտնաբերվել են պատահական գյուտերի շնորհիվ: Առայժմ դրանց թիվը տասնմեկն է: Արձանագրու-

¹ Տե՛ս «История земельных отношений и землеустройства», под ред. А. А. Варламова, М., 2000, էջ 327:

² «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ.՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, գլ. Բ. ծգ, էջ 186:

³ Անդ:

թյունների վերծանությամբ զբաղվել են մի շարք ուսումնասիրողներ, հատկանշական է, որ հիմնականում՝ օտարագզիներ. վերջիններս պնդում են, թե այդ գտածոները Արտաշեսի հողաբաժան այն սահմանաքարերն են, որոնց մասին որոշակիորեն հիշատակել է Մովսես Խորենացին: Գյուղերի ու ագարակների հողաբաժան այդ սահմանաքարերը Արտաշես Ա.-ի՝ հողի մասնավոր սեփականության զարգացման ընթացքի կարգավորմանը, հողատերերի եւ գյուղական համայնքների միջեւ ստեղծված հակասությունները մեղմելուն ուղղված բարեփոխումների արդյունք էին⁴:

Հողի խնդիրների հետ կապված (սահմանագծում, օգտագործում, հողի նկատմամբ իրավունքներ) հաջորդ կարելուր աղբյուրն է «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա. հատորի նյութը⁵, որը բովանդակում է Հովհաննես Գ. Օձնեցի Հայրապետի խմբագրությունը (Ը. դար): «Կանոնագրքի» Բ. հատորում ընգրկված են Ժ. եւ ԺԱ. դարերի խմբագրություններում Հովհաննես Օձնեցուց հետո կատարված հավելումները⁶: Հողի հարկման վերաբերյալ օրենքներ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հանդիպում են՝ Ներսես Գ. Տայեցի Կաթողիկոսի «Սահմանք եւ կանոնք»-ում (ՌՄՁԲ./ՌՄՀԴ./ԺԵ.), Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան»-ում (ՌՄԾԷ./ՌՄՆԹ./Ա.), իսկ ժառանգման վերաբերյալ՝ Դվինի եկեղեցական ժողովի «Կանոնք»-ում (ՌՄՆԳ./ՌՄԼԵ./Ը.):

Հասարակական հարաբերությունների (այդ թվում նաեւ հողային հարաբերությունների) կարգավորման գործում դժվար է գնահատել Մխիթար Գոշի հեղինակած «Դատաստանագրքի» դերը: Մխիթար Գոշն այն գրել է ԺԲ. դարավերջին: ԺԲ.-ԺԳ. դարերի միջակա 50-ամյակը պատմաքաղաքական մեծ հեղափոխումների ժամանակաշրջան էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի կյանքում: ԺԲ. դարի վերջին քառորդից սկսած՝ Հայաստանը թեւակոխում է ազգային պետականության վերականգնման մի նոր շրջան, որն անխազելիորեն կապված էր երկրի հարավ-արեւմուտքում Ռուբինյան, հյուսիս-արեւելքում՝ Զաքարյան իշխանական տների հզորացման հետ:

Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» շարադրման անհրաժեշտությունը, աշխարհաքաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, բացատ-

⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», կազմ.՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, հտ. 1, Երևան, 2007, էջ 299-301, 571: Գ. Շիրմազանի իր «Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից» (Երևան, 1962) աշխատության մեջ նշում է, որ մասնավոր սեփականության նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեցող Հին Արևելքում, այդ թվում նաեւ Հայաստանում, առավել տարածված էր հողի համայնքային սեփականության ձևը, քանզի կլիմայական այս պայմաններում առանձին տնտեսություններն ինքնուրույն չէին կարող լուծել ջրանցքաշինության, ոռոգման խնդիրները: Դրանք պետք է կառուցվեին ու կառավարվեին պետության, համայնքի միջոցներով ու միասնական ուժերով (էջ 15):

⁵ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, հտ. Ա., Երևան, 1965. հմմտ. «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Է., Ը. դար (յաւելում), Անթիլիաս, 2007, էջ 173-707:

⁶ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, հտ. Բ., Երևան, 1971, էջ 475:

րում է 12 պատճառով: Դատաստանագրքում կան գլուխներ՝ նվիրված հողա-
սեփականատեր շինականներին (գլ. ԻԱ.՝ «Յաղագս դատաստանաց շինակա-
նաց»), հողի կամ անշարժ գույքի գրավին (գլ. ՁԳ.՝ «Յաղագս դատաստանաց
գրաւից»), առքուվաճառքին (գլ. ՂԱ.՝ «Յաղագս դատաստանաց վաճառողաց
եւ գնողաց տան»), սահմաններին (գլ. ՃԷ.՝ «Յաղագս դատաստանաց սահմա-
նաց ամենայնի», ՄԽԷ.՝ «Վասն սիւնօռու, որ է սահմանք») կամ դրանց խախտ-
մանը (գլ. ՃԻ.՝ «Յաղագս դատաստանաց մտելոց ի հունձն», ՃԻԱ.՝ «Յաղագս
դատաստանաց մտողաց յայգի ընկերաց»)⁷:

Մարդկային մտքի պատմության մեջ Մխիթար Գոշը մեկն է առաջիննե-
րից ու եզակիներից, որ անագատության հիմքը փնտրել է հասարակության
ներքին կյանքում, բացատրել ընկերային-տնտեսական պատճառներով: Անա-
գատության, ուրիշներին ծառայելու հիմնական պատճառը նա համարում էր
հողն ու ջուրը, երբ հարաբերությունները մարդկանց միջեւ այնպես են դա-
սավորվում, որ ոմանք զրկվում են դրանցից, իսկ մյուսներն իրենց ձեռքում
են կենտրոնացնում: Շինականի վիճակն ավելի էր ծանրացել, որովհետեւ ու-
ժեղացել էր շահագործումը՝ մի կողմից հողային եւ այլ կարողության կենտ-
րոնացում հասարակության փոքրամասնության ձեռքում, մյուս կողմից՝ շի-
նականության որոշ մասի հողագրկում, որն արդյունք էր շահագործման ուժե-
ղացման, առեւտրավաշխառուական կապիտալի աշխույժ գործունեության եւ
հողային հարաբերությունների բնագավառ ներթափանցման: Մխիթար Գոշը
նորմեր է սահմանում «Դատաստանագրքում», որով ձգտում է հարթել սուր
անկյունները, պաշտպանել շինականին: Պատահական չէ, որ այստեղ մի շարք
կանոններ կան վարձկանների վերաբերյալ, քանի որ վարձկանությունը զանգ-
վածային բնույթ էր կրում: Հողագրկված շինականն աղքատանում էր եւ օրվա
հացը հոգալու համար հարկադրված դառնում էր վարձկան:

Բարվոք չէր նաեւ հողակտոր ունեցողների վիճակը: Ծանրանում էին եղած
հարկերը, ավելանում՝ նորերը: Միջին դարերում Հայաստանում գործում էին
հողի եւ դրանից ստացվող արդյունքի բազմաթիվ հարկեր.

ա. Ախարթամար - քաղաքներում վճարվող հարկ,

բ. Աղլիակ - գոմի, փարախի օգտագործման համար վճարվող հարկ,

գ. Ամիրայիակ - քաղաքապետի օգտին գանձվող վարչական հարկ,

դ. Բալախահակ - անասուններ արածեցնելու հարկ, արոտների՝ խոտհար-
քի հարկ,

ե. Դեմեթարայիակ - տուրք, որ գյուղի համայնքից գանձվում է գյուղավազի
օգտին,

զ. Խալայ - գինու, խաղողի եւ այգու վրա դրված հարկ,

է. Խալան - թաթարների նշանակած հարկի մի տեսակ,

ը. Խափչուր - ոչխարի հարկ,

⁷ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխատ.՝ Խոսրով Թորոյանի, Երեւան, 1975:

թ. Խոտչեք - մի որոշ տեղում խոտ հնձելու իրավունքի համար վճարվող հարկ,

ժ. Հագր - հարկ՝ կալվածատիրոջ փարախներից ու գոմերից օգտվելու համար,

ժա. Ղեսարայ - հարկ, որ վճարում էին Օշական գյուղը եւ վանքերը,

ժբ. Ղփչուր - անասնագլխի հարկ, անասնահարկ⁸:

Արժեքավոր է Միմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսի կոթողային «Ջամբռ» աշխատությունը, որն առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում նրա գիտական, գրական ժառանգության մեջ: Այն ինչպես անցյալում, այնպես եւ այժմ մնում է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, չի կորցնում իր կարեւորությունը: 1873 թ. առաջին անգամ լույս է տեսել Վաղարշապատում՝ շուրջ մեկ դար ձեռագիր վիճակում մնալուց հետո⁹: 1958 թ. Մոսկվայում հրատարակվել է ռուսերեն, իսկ 2003 թ. Երեւանում լույս է տեսել աշխարհաբար թարգմանությունը՝ ընդարձակ ծանոթագրություններով եւ առաջաբանով¹⁰: Հեղինակի բնորոշմամբ՝ այն «...գրաւոր յիշատակարան, հայելի եւ ժողովածոյ է» ոչ միայն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, այլ նաեւ հարակից վանքերի, մուլքատու հողատարածքների մասին: Միմեոն Երեւանցի Հայրապետը հավաքագրել ու մեկ ամբողջական մատյանում է գրանցել վանքերի եկամուտները եւ ծախսերը, հաշվետվությունները, պայմանագրերը, տեղեկանքներն ու այլ փաստաթղթեր եւ կոչել է «Ջամբռ». վերջինս ֆրանսերեն «chambre» բառի փոփոխված տարբերակն է, նշանակում է կալվածական եւ իրավական փաստաթղթերի դիվան, ժողովածու:

Միմեոն Երեւանցին իր նախաձեռնությունը բացատրում էր այսպես. «Քանզի գրեցի ի սմա զամենայն որպիսութիւնսն, այս ինքն զորպիսաբար հաստատիւն, զորպիսաբար կեալն եւ կառավարիւն սորին եւ սորին աթոռակալացն՝ ներքսապէս եւ արտաքսապէս: Զորքանաբար տարածումն իշխանութեանն եւ պատուոյն եւ գերբեմնական տկարութիւնն եւ զվշտակրութիւն, զի սմա նստող Կաթողիկոսունսն, որոց եւ զորպէսն, եւ յորս զառաւել բարերարսն: Այլ եւ զինչ ունիւն սորին, զորպէս եւ զերբ ունիւն, այս ինքն Նուիրականն, Առաջնորդականն, եւ զայլ արդիւնաբեր տեղիսն որպիսութեամբքն իւրեանց՝ զմլքատու 1. գեօղորայսն, զմուլքսն, այսինքն՝ զայգիս, զջրաղացս, զդիւնկս, զտունս, զխանութս, զսերմանելի տեղիսն, զշուրս եւ զառուս, եւ զայլս այսպիսիս հանդերձ իւրաքանչիւր Տաճկական եւ Հայկական դաբալայական,

⁸ Տէն Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Խո. Ա., Երեւան, 1987:

⁹ «Ջամբռ». Գիրք որ կոչի Յիշատակարան. Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Միմեօնէ Կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, ի Վաղարշապատ, 1873:

¹⁰ Տէն Միմեոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ, աշխարհաբար թարգմ.՝ Վ. Գ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրություններն ու քարտեզները՝ Գ. Բաղայանի, Երեւան, 2003:

2. վախճանական, 3. վկայական եւ վիճումնական գրովքն իւրեանց, եւ թէ ե՛րբ եւ որո՞ց ձեռօքն»¹¹:

Հատկանշական է, որ գրքում իր օգտագործած բոլոր եզրույթների բացատրությունը Սիմեոն Կաթողիկոսը տալիս է. այսպես՝ մուլք նշանակում է կալվածք, երկիր, արդյունք, դապալա՝ կալվածագիր, վաղֆ՝ կալված, ժառանգություն՝ հասարակության օգտին կտակած ինչք, մաղաֆ՝ ազատ, ազատություն:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից եւ 25 գլխից (վերնագրային ընդարձակ ձեւակերպումներով): «Ջամբռ»-ի Ա.-ԺԲ. գլուխները վերաբերում են Հայ Եկեղեցու պատմությանը՝ սկզբից մինչեւ ԺԸ. դար, ԺԳ.-ԻԵ. գլուխները նվիրված են Մայր Աթոռի տնտեսական պատմությանը՝ հիմնված պատմական, իրավական, քաղաքական փաստերի վրա: Մայր Աթոռը, իբրեւ առանձին կառույց, ունեցել է իր սեփականատիրական իրավունքներն ու հասույթները՝ որպես նյութական հնարավորություն: Այդ գլուխներում մեծ տեղ է հատկացված Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի սեփականությունը հանդիսացող անշարժ գույքի կառավարման հարցերին՝ գույքի տարբեր տեսակներին, դրանց ձեռքբերմանն ու օտարմանը, վերջիններիս համար հիմք հանդիսացող փաստաթղթերին, հողամասերի սահմաններին, հարկային արտոնություններին, գույքի օգտագործումից ստացված եկամուտներին, վիճելի գույքի դատական գործընթացներին եւ այլն:

Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսն անշարժ գույքը դասակարգում էր հետևյալ կերպ.

1. դաշտեր եւ վարելահողեր, անասունների արոտավայրեր,
2. խաղողի այգիներ, պարտեզներ,
3. ջրաղացներ, դինկեր, ձիթհաններ,
4. ջրեր, առուներ, ջրամբարներ,
5. տներ, խանութներ:

Գրքի ԺԳ. գլխում թվարկված են Մայր Աթոռի մուլքատու գյուղերը, ընդ որում, այն կտրվածքով, որ այդ գյուղերից վերցվում է այգիների ու ցանքերի տասանորդը: Ըստ այսմ՝ «առանձին-առանձին, անուն առ անուն» խոսվում է գրեթե բոլոր վանքապատկան գյուղերի (դրանցից մի քանիսի միայն անվանումներն են պահպանվել) այգիներից ու ցանքերից առնվող տասանորդի մասին: Յուրաքանչյուր բնակավայրի մասին տրվում է մանրամասն տեղեկություն՝ նախկին անվանումները, հողի եւ ջրի վարչական պատկանելությունը, կալվածագրերը, դաշտերն ու վարելահողերը, խաղողի այգիները, անասունների արոտավայրերը, ջրերը, առուները եւ ջրամբարները, լճակները, դրանց

¹¹ Տե՛ս «Ջամբռ». Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմէօնէ Կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, էջ 3:

չափսերը: Ծանուցվում է նաեւ, թե որտեղ են գտնվում դրանք, ինչպես, երբ եւ ում միջոցով են ձեռք բերվել:

Տեղեկություն կա նաեւ Վրաստանում գտնվող հայկական գյուղերի, հողատարածքների մասին: Յուրաքանչյուր մասնավոր դեպքում նշվում են համապատասխան վավերագրերի (կալվածագիր, ստացվածագիր) ձեւակերպման գրեթե բոլոր հանգամանքները (ուսկողմից է տրված, կնքված, որտեղ եւ ինչպես է պահվում): Ներկայացվում է նաեւ մուլքի ազատագրման պատմությունը, ժամանակի ընթացքում այս կամ այն կարգի փոփոխության ենթարկվելը: Այս եւ հետագա գլուխներում տեղեկանում ենք գյուղական բնակավայրերի կացության մասին այն ժամանակաշրջանում, երբ դրանք մուլքատու են եղել Մայր Աթոռին: Այս տեսակետից «Զամբռ»-ը ունի անփոխարինելի նշանակություն:

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսից սկսյալ՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի անշարժ գույքի նկատմամբ կիրառվող «մաղափությունը» մասնակի բնույթ ստացավ, եւ մաղափ (լայն իմաստով նշանակում էր բոլոր այն հողերը, որոնք վճարում էին պետական հողային հարկ՝ խարաջ) համարվող գույքի ցանկը պարբերաբար փոփոխվում էր՝ ելնելով տնտեսական ու քաղաքական իրադրությունից: Մաղափ համարված գույքին Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսն անդրադարձել է իր աշխատության ԺԴ. գլխում:

Մայր Աթոռի վարելահողերի ու արոտավայրերի վերաբերյալ ողջ տեղեկատվությունը բերված է «Զամբռ»-ի ԺԵ. գլխում:

Մայր Աթոռը՝ իբրեւ հոգեւոր կառույց, տարբեր ժամանակներում ազատված է եղել հարկատվության ինչ-ինչ ձեւերից: Հարկերից ազատված լինելը որոշակի դեր է խաղացել Ս. Էջմիածնի նյութական ապահովվածության, հետեւաբար նաեւ՝ բարեգործության, ընչազուրկներին նյութական աջակցություն ցուցաբերելու գործում: Ըստ այսմ՝ գրքի ԺԶ. գլխում հեղինակն անդրադառնում է ժամանակին Էջմիածնական գյուղերում, ինչպես նաեւ վանքերի ու մենաստանների ենթակայության տակ գտնվող վայրերում մաղափ համարված եւ նյութական արժեք ներկայացնող միջոցների՝ շարժական ու անշարժ գույքի հետ կապված հանգամանքներին: Այստեղ նույնպես առկա են համապատասխան փաստաթղթերի ձեւակերպումները՝ իրենց մանրամասն հատկանիշներով, ձեռքբերման կամ փոխանցման պատմությամբ հանդերձ:

ԺԷ. գլխում բերվում են ջրաղացների, դիմկերի ու ձիթահանների ցանկը, դրանց ձեռքբերման եւ ձեւափոխման պատմությունը, փաստաթղթերը: Ընդ որում, անշարժ գույքի նկարագրությունը շատ քիչ է տարբերվում այսօրվա կադաստրային համակարգերում կիրառվող նկարագրություններից:

Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսի ուշադրության առարկան են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին պատկանող, եկամտի աղբյուր հանդիսացող տնտեսական միջոցների մանրամասն հիշատակումն ու նկարագրությունը: Այդ միջոց-

ներն են մի դեպքում տերունի, մուլքատու կամ մաղաֆ համարվող դաշտերը, վարելահողերն ու արոտավայրերը, մյուս դեպքում՝ խաղողի այգիները, այգե-տեղերը եւ պարտեզները, մեկ այլ դեպքում՝ ջրաղացները, դինկերն ու ձիթ-հանները, խմելու եւ ոռոգման ջրերը, առուները, ջրամբարները, վերջապես՝ տներն ու խանութները: Այստեղ եւս Մայր Աթոռի դիվանական արձանագրա-յին փաստաթղթերից յուրաքանչյուրն արժանանում է առանձին քննարկման ու գնահատության, ընդ որում՝ իրենց ձեւակերպման բոլոր հատկանիշների մատնանշումով:

Այդ փաստաթղթերը եւս ցույց են տալիս ժամանակի մարդկային հարա-բերությունների, դրանցից բխող հոգեւոր ու հոգեբանական տարբերակումնե-րի, նյութական, ունեցվածքային վերաբերմունքի բազմաթիվ օրինակներ եւ փաստեր: «Ջամբռ»-ը լիարժեք տեղեկատու է իր ժամանակաշրջանում տիրող հողային, մարդկային հարաբերությունների հիմքերի ու դրսեւորումների վե-րաբերյալ:

Աշխատության ԺԳ-Ի. գլուխները նվիրված են Հայ Եկեղեցու տնտեսա-կան հնարավորություններին եւ օրենքներին:

Գրքի Ի-ԻԴ. գլուխներում բերված են պարսից եւ օսմանցի իշխանու-թյունների ներկայացուցիչների կողմից Մայր Աթոռին տրված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ փաստաթղթերի վերլուծությունները: Այդ փաստաթղթերի մեծ մասը հայերեն կամ օտար լեզուներով կազմված կալվածագրեր ու սեփակա-նագրեր են, որոնց շնորհիվ Մայր Աթոռն ապահովել է սեփականության իր իրավունքը տարբեր տեսակի անշարժ գույքի նկատմամբ:

«Ջամբռ»-ը արժեքավոր աղբյուր է ԺԸ. դարում Հայաստանում անշարժ գույքի տնօրինման, հողատիրության գործող իրավունքի մասին: Անշարժ գույ-քի յուրաքանչյուր միավոր, համաձայն գրքում եղած փաստաթղթերի, ունեցել է սեփականատեր, գույքի տեսակ, սահմաններ, չափ, արժեք, գրանցման թիվ:

Գյուղացուն հյուծող ծանր հարկերի ու վարկերի մասին գրում է Մկրտիչ Ա. Վանեցի Կաթողիկոսը. «Ահա մեր բարեկամ Կիրակոս եղբոր կալը, չափում են տեն, 20 կիլոյանոց մի ցորենի շեղջ է. վաշխառու քաղաքացիները եկել, պատրաստվել են: Չափեցին, շեղջը 20 քիլա եղավ: Նախ Տերության տասնոր-դի տուրքը տրվեց, վաշխառուները՝ ամեն մեկն իր տոկոսի հաշվով չափեցին առան: Ի՛նչ մնաց, միայն կալատակը, նրա վրա էլ աղքատները թափվեցին կալեմասն առան, սրբեցին կալատեղը:

Այս անխիղճ ու անիրավ վաշխառուների ձեռքից մեր գյուղացի ժողովուր-դը է՛րբ պիտի ազատվի, որ բացի կալի ցորենից մեր արտերն էլ են գրավ վերց-նում... Արդեն քանի տարի առաջ պետության հոգածությունը դարձավ այս բանի կողմը, ուստի գավառագլուխ քաղաքներում փոխառության սնդուկներ հաստատել տվեց՝ խիստ չափավոր տոկոսներով, որ երկրագործ ժողովուրդը,

թողնելով վաշխառուներին, փոխառության կենտրոնին դիմի...»¹²: Խրիմյան Հայրիկը նաեւ հավելում է. «Երոպայի գիտակ մարդիկ այժմ կալ կալսելու համար մի մեքենա են հնարել, որ ահագին բան է, մեծ սայլի պես չորս անիվների վրա է հաստատված... Գիտությունն ինչքան է դյուրացրել մարդկանց աշխատանքը, այնինչ՝ մենք ամիսներով կալ ենք անում, եւ շատ անգամ ձյան տակ է մնում բերքը:

...Մեր մի քանի ամսվա գործը մեքենան մի քանի օրվա մեջ է ավարտում:

Երոպացին կարիք չունի նման մեքենա ստանալու, որովհետեւ կան ընկերություններ, որ հատկապես այդպիսի մեքենաներ են գործածում, գյուղացին, վարձ տալով, իր ունեցած ամբողջ ցորենադեզերը կալսելու է տալիս: Ո՛վ գիտե, անշուշտ կգա ժամանակը, եւ մի օր այդ մեքենան քայլելով կգա մեր աշխարհ...

Հողը եւս՝ մարդու պես իր կյանքն ունի, եթե այն շարունակ գործածելով վարես, ցանես առանց ուժ տալու, գիտես, որ կծերանա, ամուլ կդառնա եւ կդադարի իր պտղաբերությունը:

Ապահով կյանքը գյուղն է, եւ արդար վաստակը մշակությունն է:

Ասեմ, թե հողն ինչպես է մեռնում. այն անբախտ օրը, երբ երիտասարդը, ձեռք քաշելով մաճից, հողագործությունը չշարունակի կամ հարստանալով՝ մեծամտանա, այդուհետ ամոթ համարի գյուղում կամ գյուղական միջավայրում ապրելը, թողնի գյուղն ու հողը, գնա քաղաքացի լինի: Եւ կամ եթե դժբախտ օրեր հասնեն իր վրա, երբ հուսալով, թե շատ հողեր ունի, պարտք անելով՝ իրար վրա բարդի, ահա այդ օրը հողը երիտասարդի համար կմեռնի, գրավողի համար կենդանի կմնա...»¹³:

Պակաս ուշագրավ չէ նաեւ Ավետիք Արասխանյանի՝ հողային հարաբերություններին նվիրված «Հողի արդյունաբերությունը եւ հասարակությունը» (Թիֆլիս, 1884) աշխատությունը, որտեղ նա անդրադարձել է հողային ռենտային, վերլուծել եւ բարձր է գնահատել Ռիկարդոյի տեսությունը: Ավ. Արասխանյանը դիֆերենցիալ ռենտայի առաջացման նախադրյալներից է համարում հողի բերրիությունն ու տեղադրությունը, հողերը «տնտեսական տեսակետից» ունեն տարբեր բերրիություն, ուստի կապիտալի եւ աշխատանքի հավասարաչափ ծախսման դեպքում հավասարամեծ հողակտորները տալիս են տարբեր «արժողության արդյունք»: Զանի որ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության գինը շուկայում կարգավորվում է առավել վատ հողամասերի արտադրության պայմաններով, ուստի լավագույն եւ միջակ հողերը բերում են ռենտա: Ավ. Արասխանյանն այս ամենը հիմնավորում է թվային տվյալներով:

Հայաստանի ոռոգման ու հողի մշակության հարցերի ուսումնասիրողներից Գ. Շիրմազանը համոզված էր, որ մեր երկրում հողի գինը որոշվում էր ոչ թե չափերով, նույնիսկ՝ ոչ բերրիությամբ, այլ՝ ոռոգման համակարգի առ-

¹² «Հոգեւոր րնթերցումներ», Ը., Խրիմյան Հայրիկ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 137-138:

¹³ Անդ, էջ 247:

կայությամբ, դրանցից օգտվելու պարբերականությամբ: Ոռոգման հարցերը կարելի էր են հայոց հայրապետներից շատերը եւ գործուն նպաստ են բերել իրավիճակը բարելավելու ուղղությամբ. Ներսես Աշտարակեցի, Մկրտիչ Ա. Վանեցի, Մակար Կաթողիկոս... նրանց ջանքերով Արարատյան դաշտավայրի անջրդի հողերի մեծ հատվածներ դարձան ոռոգելի, ուրեմն նաեւ՝ բարեբեր¹⁴:

Ի տարբերություն Ռիկարդոյի՝ Ավ. Արասխանյանն ընդունում էր բացարձակ ռենտայի առկայությունը՝ նկատելով, որ դիֆերենցիալ հողային ռենտան արդյունք է հողի նկատմամբ մենաշնորհի, իսկ «բացարձակ ռենտան արդյունք է հողի մասնավոր սեփականության»: Վատորակ հողերի մշակման վերաբերյալ Ավ. Արասխանյանը գրում է. «Դորա պատճառն այն է, որ հողի արտադրական ուժը մի սահման ունի, որից դեն, կրկնապատկելով ձեր ջանքը եւ կապիտալը, հողը ձեզ երկու անգամ ավելի արդյունք չի տա, մինչեւ որ նույնիսկ մշակության ամբողջ սիստեմը չփոխեք: Որոշել այդ սահմանը անկարելի է, բայց թե նա կա, նա գոյություն ունի՝ այդ բոլորովին անկասկածելի է»¹⁵:

Ավ. Արասխանյանն անդրադարձել է նաեւ ագրարային հարաբերություններին վերաբերող հարցերի ուսումնասիրությանը: Նա հողային խնդիրը համարում էր քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային զարգացման դժվարությունների հանգույցներից ամենակարեւորը, առավել բարդը, որը միշտ ծառացել է մարդկության առջեւ՝ հասարակության զարգացման բոլոր փուլերում: Նա կարծում էր, թե մարդկային զարգացման անցած փուլերը կմնային մութ ու անհասկանալի՝ առանց հողային հարցի հստակ իմացության: 1880-ականներին Ավ. Արասխանյանը ձգտում էր ագրարային հարաբերությունների խնդիրը դարձնել հասարակական քննարկման առարկա՝ կարելի էր այն հայ իրականության համար: Իր աշխատություններում նա ժխտում էր Արեւելյան Հայաստանում ճորտության եւ ճորտային իրավունքի առկայությունը: Արեւելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունները պարզաբանելիս Ավ. Արասխանյանը գտնում էր, որ ցարական կառավարության առաջադրած բարեփոխումները, ագրարային հարաբերությունները մի որոշ կայուն օրենքների ենթարկելով հանդերձ, ունեին նաեւ ներքին հակասություններ ու կիսակատար կողմեր, որոնք հողային հարաբերությունների մեջ ստեղծում էին խայտաբղետություն: Նա գտնում էր, որ 1818-1870-ական թթ. ցարական կառավարության հրատարակած հողային օրենքները չէին բխում գյուղացիության շահերից եւ ոչ էլ արտահայտում էին հասարակական կարծիքը: Նա հակված էր պնդելու՝ դրանք Հայաստանում հողային հարցի կատարյալ լուծում չէին, եւ գյուղացու վիճակը ոչնչով չփոխվեց: Բարեփոխումներից հետո հայ գյուղացիության ըն-

¹⁴ Տե՛ս Գ. Շիրմազան, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, 1962, էջ 35:

¹⁵ Մեջբերումը հետևյալ գրքից՝ Ռ. Սարխյան, Ավետիք Արասխանյան, Երևան, 1980, էջ 79:

կերային-տնտեսական հարաբերությունների համակողմանի վերլուծություն էր կատարել Ավ. Արասխանյանը՝ անդրադառնալով պետական գյուղացիության, վաշխառուական կապիտալի, գյուղի շերտավորման, գյուղատնտեսության զարգացման եւ այլ հարցերի:

Ժամանակի գյուղացիության ընկերային վիճակի վերաբերյալ հարուստ վիճակագրական նյութ են տալիս նրա «Հետազոտություն Արեշի գավառի պետական գյուղացիության վերաբերյալ» եւ «Հետազոտություն Նուխվա գավառի պետական գյուղացիության վերաբերյալ» ուսումնասիրությունները:

Ավ. Արասխանյանը հատուկ քննության է առել նաեւ Յարական Ռուսաստանի հողի հարկային համակարգը՝ համարելով, որ այն կամայական ու ձեւական բնույթ ունի. «Հաճախ կարելի է հանդիպել այնպիսի փաստերի, երբ հողով ապահովված համայնքը վճարում է ավելի քիչ հարկ, քան սակավահողը՝ դնելով վերջինիս տնտեսական ծանր պայմանների մեջ»¹⁶: Նա նաեւ նշում էր, որ հաճախ արտադրության միջոցներից գուրկ գյուղացիները հողը տալիս էին վարձակալության՝ դիմացը ստանալով համախառն արդյունքի միայն մի մասը՝ 1/10-ից մինչեւ 1/2-ը, սակայն հարկ էին վճարում ոչ թե ստացած այդ մասի, այլ ամբողջ հողի համար՝ հայտնվելով տնտեսական առավել ծանր կացության մեջ:

Վերը թվարկած բոլոր հիշատակություններն ու աղբյուրները վկայում են, որ Հայաստանում ոչ միայն հնուց ի վեր են զբաղվել հողի սահմանագծման, հողօգտագործման, հողային իրավունքների ու հարաբերությունների կարգավորման հարցերով, այլ նաեւ դրանք միշտ եղել են (անկախ քաղաքական, ընկերային իրավիճակի ծանրության աստիճանից) տվյալ ժամանակի երեւելի հոգեւորականների, սկանավոր հասարակական գործիչների առաջնահերթ մտորումների ծիրում, ուշադրության կենտրոնում, հստակեցվել են կանոնակարգերով ու օրենսգրքերով: Մեր երկրում, ի տարբերություն հարեւան քոչվոր ազգերի, անհիշելի ժամանակներից հասկացել են հողի, դրա մշակության, բարեխիղճ ու խնամքով, քրտնաջան եւ սրտացավ օգտագործման արժեքը, կարեւորությունը, այդ գործում ժողովրդի ունեցած անփոխարինելի ավանդը, անգնահատելի դերը:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются источники, которые свидетельствуют, что в Армении издавна временно только занимались межеванием, землепользованием, упорядочением земельных прав и отношений, но и эти действия всегда /вне зависимости от степени тяжести политической и социальной ситуации/ были

¹⁶ Ռ. Սարինյան, Ավետիք Արասխանյան, էջ 80:

в приоритете раздумий и в центре внимания видных общественных деятелей времени и регулировались законодательством и кодексами. В нашей стране, в отличие от соседних кочевых народов, с незапамятных времен осознали цену и значимость земли, ее возделывания, добросовестного и бережного, усердного пользования, незаменимый вклад и неоценимую роль народа в этом вопросе.

SUMMARY

In the article are given sources, which prove that since ancient times in Armenia not only engaged in survey, land use, regulation of land relations and rights, but also these activities /regardless of political and social processes/ were always in priority of thoughts and in the centre of attention of eminent public figures of the time and were specified by legislations and codes. In our country, in contrast with our nomadic neighbours from immemorial times, realized the importance and the price of land, its cultivation, conscientious and careful, diligent use, an irreplaceable contribution and role of people in this subject is invaluable.

